

FTAMP 17.07.29

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-13>

Н.Д. Худайбергенов

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Алматы, Қазақстан

E-mail: nqudaibergen@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2482-0524

ҚАЗІРГІ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

(А.Асылбек шығармаларының негізінде)

Аңдатпа. Мақалада қазақ балалар әдебиетінің ірі өкілі Абдрахман Асылбектің шығармашылық әлеміне шолу жасалып, ақынның қаламгерлік қолтаңбасы айқындалады. Автор А.Асылбектің лирикалық туындыларына, ән өлеңдері мен ертегілеріне, сатиралық шығармаларына және балалар поэзиясының үздік үлгісі саналатын басқа да таңдаулы туындыларына талдау жасап, олардың көркемдік қырларына, тақырыптық-идеялық ерекшеліктеріне тоқталады. А.Асылбектің өлеңдері туралы баспасөз беттерінде жылы пікірлер айтылғанымен, оның шығармашылық портреті әдебиеттану ғылымының аясында жазылған емес. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ балалар поэзиясы – көп зерттеле қоймаған тақырыптардың бірі. Ал осы бағытта қалам тербеген ақындардың шығармашылық лабораториясына үңіліп, сол арқылы қазіргі балалар поэзиясының беталысын бағамдау, көркемдік үрдістер туралы тұжырымдар жасау әдебиеттану ғылымының алдындағы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Мақала авторы А.Асылбектің шығармашылығын толық қамтуға тырысып, сол арқылы оның өзіне тән ақындық машық-мәнеріне, қаламгерлік әлеуетіне, моральдық-этикалық нормаларды балаларға лайықтап жеткізудегі шеберлігіне және мысал жанрындағы көркем туындыларының тәрбиелік мәніне баға береді. Сонымен бірге, А.Асылбектің қазақ балалар әдебиетіне қосқан үлесін саралап, оның ақындық кредосын зерделейді.

Алғыс: Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP13067896 гранты).

Кілт сөздер: қазіргі әдебиет, балалар әдебиеті, поэзия, тәрбие, құндылықтар, поэтика.

Н.Д. Худайбергенов

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: nqudaibergen@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2482-0524

Художественные изыскания в современной детской поэзии

(По произведениям Асылбека А.)

Аннотация. В статье дается обзор творческого мира крупнейшего представителя казахской детской литературы Абдрахмана Асылбека, раскрывается писательская сторона поэта. Автор анализирует лирические произведения А. Асылбека, песенные стихи и сказки, сатирические произведения и другие избранные произведения, являющиеся лучшими образцами детской поэзии, останавливается на их художественных аспектах, тематико-идейных особенностях. Хотя стихи А. Асылбека получили теплые отзывы в прессе, его творческий портрет не был написан в рамках литературоведения. Казахская детская поэзия в период независимости является одной из малоизученных тем. Одна из главных задач литературоведения заключается в том, чтобы заглянуть в творческую лабораторию поэтов, писавших в этом направлении, и тем самым оценить тенденции современной детской поэзии, сделать выводы о

художественных тенденциях. Автор статьи пытается в полной мере охватить творчество А. Асылбека, тем самым оценивая его характерные поэтические навыки, писательский потенциал, умение адекватно донести до детей морально-этические нормы и воспитательную ценность, заложенных в басенных произведениях. Вместе с тем, автор анализирует вклад А. Асылбека в казахскую детскую литературу и изучает его поэтическое кредо.

Благодарности: Исследование было профинансировано Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант *AP13067896*).

Ключевые слова: современная литература, детская литература, поэзия, образование, ценности, поэтика.

N.D. Khudaibergenov

M.O. Auezov Institute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: nqudaibergen@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2482-0524

Artistic research in modern kazakh children's poetry

(Based on the works of A. Asylbek)

Abstract. The article gives an overview of the creative world of the largest representative of Kazakh children's literature Abdurakhman Asylbek and reveals his writing features as a poet. The author analyzes the lyrical works of A. Asylbek, song poems and fairy tales, satirical works and other selected works of children's poetry, focusing on their artistic aspects, thematic and ideological features. Despite the warm comments on A. Asylbek's poems in the press, his creative portrait was not written in the framework of literary studies. Kazakh children's poetry during Independence is one of the most unexplored topics. And to look into the creative laboratory of poets who wrote in this direction and thereby evaluate the trends of modern children's poetry, draw conclusions about artistic trends is one of the main problems for literary studies. The author of the article tried to tell in detail about the work of A. Asylbek. He assesses the poet's inherent poetic skills, style, penmanship potential, skill in appropriately conveying moral and ethical standards to children and the educational value of his works of art in the genre of examples. Also he analyzes the contribution of A. Asylbek to Kazakh children's literature and studies his poetic credo.

Acknowledgements: The research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant *AP13067896*).

Keywords: modern literature, children's literature, poetry, education, values, poetic.

1 Кіріспе

Абдрахман Асылбек – жан-жақты талант иесі. Ол – әдебиеттің эпикалық, лирикалық және драмалық жанрларында қатар қалам тербеген ақын. Өлеңдері, ертегілері мен поэмалары, ойындары мен жұмбақтары, жаңылтпаштары мен аудармалары осының айғағы. Ол лирикалық шығармаларын ғана емес, эпикалық сарындағы ертегілерін де өлең тілімен, өлең түрінде жазды. Сонымен қатар, Абдрахман Асылбек халыққа ән өлеңдерінің авторы ретінде де кеңінен танымал. Мысалы, жас жұбайлардың әнұранындай болып кеткен «Жар-жар», қасіретті Желтоқсан көтерілісінің ұранындай болған «Желтоқсан желі», халықтың жүрегіне қозғау салған «Бозторғай» әндері – А.Асылбектің қаламынан туған туындылар.

Абдрахман Асылбектің шығармаларын ересектерге арналған туындылар және балаларға арнап жазған көркем шығармалар деп бөліп қарастыруға болады.

Дегенмен, ақынның бүлдіршіндерге арнап жазған шығармалары анағұрлым басым түседі. Екі бағыт та қалам иесінен әдеби-поэтикалық заңдылықтарды терең білуді талап еткенмен, балалар әдебиетінің талап-шарттары біршама күрделі екені түсінікті. Балалар әдебиетінің өкілдеріне әдеттегіден екі-үш есе көп жүк түседі. Ал Абдрахман ақын осы ауыр да абыройлы міндетті өз деңгейінде арқалап ғұмыр кешкен классик ақындардың санатына кіреді. Ақынның ересектерге арналған туындылары талдау нысанымызға кірмейтіндіктен, біз оның балаларға арнап жазған көркем шығармаларына тоқталмақпыз. Оның ересектерге арналған шығармаларының дені махаббат лирикасы мен азаматтық лирикаға жатады. Өйткені, ақын қашанда ішкі сезім-сырын қағазға қондырып, қоғамдағы ірілі-ұсақты өзгерістерге үн қосып, өлеңмен өрнектеп отырған. Ал балаларға арнап жазған шығармалары, негізінен, балабақша жасындағы және бастауыш сынып жасындағы бүлдіршіндерге арналып жазылған көркем туындылар деуге болады. Баланың жасы қанша кіші болса, оған арнап көркем әдеби туынды жазу да соншалықты қиын, соншалықты күрделі болмақ. А.Асылбек осының үдесінен шыға білген. Содан да болар, оның көптеген өлеңдері бастауыш сынып оқушыларының оқулықтары мен оқу құралдарына енген. Әдебиеттанушы Е.Хуатбекұлы көрнекті балалар жазушысы Ә.Балта туралы: «Цензура автор қиялына тұсау салып тұрған ХХ ғасырдың екінші жартысында әдебиет майданына араласып, ұлттың рухын оятатын, кеңестік идеологияға жат тіркестерді сүзгіден өткізбейтін уақытта қарапайым ғана баланың тілінде ұлттық болмыс пен құндылықтарды орайын келтіріп жазған, елеусіз болып көрінген мәтіннің астарына бір халықтың салт-дәстүр, жөн-жоралғысын сыйғыза білген автордың қаламынан туған әр туындының өз ерекшелігі бар», – дейді (Хуатбекұлы, 2022: 139). Біз осы бағаны оның замандасы, мақаламыздың нысаны болып отырған А.Асылбектің тұлғасына қарата да айта аламыз. Ол – тәуелсіздікке дейін де ұлттық құндылықтарды бала тілімен шебер жеткізе білген.

2 Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Абдрахман Асылбектің шығармашылығындағы көркемдік-идеялық ерекшеліктерді анықтап, поэтикалық ерекшеліктерін көрсету үшін салыстырмалы-салғастырмалы, тарихи-функционалды, көркемдік талдау, жүйелілік-құрылымдық сынды тәсілдер пайдаланылды.

2.2 Материалға сипаттама

Абдрахман Асылбектің әр жылдары жарық көрген жыр жинақтары, әдебиеттану саласындағы ғылыми-теориялық еңбектер мен интернеттегі материалдар зерттеу жұмысының материалдары ретінде алынды. Атап айтқанда, А.Асылбектің әр жылдары жарық көрген «Балам туралы баллада», «Әлемге үні тараған», «Түрлі-түрлі бала бар», «Ғажап бала», «Балғын балалық», «Ақ тілек», «Сиқырлы сыбызғы», «Ерден атайдың ертегілері», «Ұр, тоқпақ!» жыр жинақтары, А.Әлтайдың «Қазақ балалар поэзиясы: генеалогия, типология, поэтикалық даму», Л.Қоныстың «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ балалар лирикасы (1991-2005)» атты диссертациялық еңбектері және балалар әдебиетіне қатысты басқа да зерттеулер негізге алынды. Сонымен

қатар, осы бағытта ғылыми еңбектер жазған Б.Ыбырайым, К.Матыжанов, Г.Орда, А.Ақтанова т.б. ғалымдардың ой-тұжырымдары басшылыққа алынды.

3 Талқылау

Абдрахман Асылбек, ең алдымен, лирик ақын. Әдетте, оның өлеңдерінің лирикалық қаһарманы автордың ұлы болып келеді. Біз ақынның лирикалық шығармаларына талдау жасағанда, әуелі «Балам туралы баллада» деп аталатын жинағынан бастауды жөн көрдік.

«Балам туралы баллада» жинағында ата-ананың, әсіресе әкенің жүрегін жарып шыққан ыстық сезімдері, ықылас-пейілі, үкілі үміті, арман-мұраты – бәрі көрініс табады. Шап-шағын жинақта әкенің басынан кешетін алуан түрлі сезімдер сөзбен суреттелген. Жинақта ақын Арман деген ұлының тәтті қылықтарын сөз етеді. Өсіп келе жатқан баласының әрбір сәтін бейнелейді.

Ақынның аталмыш жинағы өзінің көркемдік қуатымен ғана емес, сол арқылы қазақтың ұрпақ тәрбиесіндегі принциптерін көрсете алғанымен де құнды. Ақын баласының атын неге Арман деп қойғанынан бастап, әр ай сайын жетіліп, өсіп отырған ұлының қылықтарын жырға қосады. Содан кейін есті әке баласына үйретуге тиіс тағылымдарды, шежірені, жеті атасын, жақсы мен жаманды, ең негізгі моральдық-этикалық нормаларды қарапайым тілмен жеткізе білген. Жинақта көбіне-көп балаға арналған өлеңнен гөрі, өсіп-жетіліп келе жатқан баласының бойындағы әрбір өзгеріске таңғалған ақынның ішкі сезімдері мен күйі айқын көрініс тапқан. Мысалы, ақын жаңа туған баласының өсіп келе жатқанын былай суреттейді:

Екі айыңда күлімдеп,
Жүрегіме от үрдің.
Төрт айыңда мығым боп,
Төр алдында отырдың (Асылбеков, 1970: 6).

Ақын, осылайша, әр айдағы жаңа қылықтарын шын құштарлықпен жырға қосады. Баласының болашағынан үлкен үміт күтеді:

Әке сірә баласын
Жасық болсын дей ме екен,
Пасық болсын дей ме екен.
Шалқар теңіз айдындай
Ашық болсын дейді екен (Асылбеков, 1970: 7).

Бұл – кез келген ата-ананың ең үлкен тілегі. Өйткені, бауыр-еті баласы, өзінің ізі саналатын ұрпағы өмірінің өзегі секілді. Осыны ақын былай деп көрсетеді:

Сені көрсем көңілдің
Көтерілер түндігі.
Өйткені, өзің өмірдің
Секілдісің кіндігі (Асылбеков, 1970: 27).

А.Асылбек үшін бала – тіршіліктің тірегі. Содан да болар, оның көңіліне үміт пен үрей қатар қонақтап, баласының болашағы жөнінде күні-түні толғанады. Тіпті ақын ұлын өзінің жыр жинағына балайды:

Өмірге келіп, жан Арман,
Өмірлік шабыт сыйладың.
Оқыған сайын жаңарған
Өзіңсің жақсы жинағым (Асылбеков, 1970: 8).

Ақын соған дейін жарық көрген онға жуық жыр жинағын ысырып қойып, туған баласын ең жақсы жинағына теңейді. Абдрахман Асылбек баласын осылай жақсы көрмесе, бір жинаққа жүк болатын өлеңдер тумас еді. Өйткені, ақын өлеңді қаламын жүрек-сиясауытына батырып отырып жазады. Онсыз шынайы өлең тумайтыны анық. Балалар ақыны поэзияның ғана емес, педагогиканың да басты принциптерін жетік білуге тиіс десек, педагогиканың басты шарты – баланы жақсы көру. Онсыз жас өскінге оң әсер етіп, бір нәрсе үйрету мүмкін емес. Әйтпесе, әрекетінің бәрі құр әурешілік болып қана шықпақшы. Баласын шын сүйетін ақын ұлы ауырса жүрегі жұлым-жұлым болып қиналады, ал ұлы күлсе әлемнің бар қуаты бір бойына құйылғандай күй кешеді:

Төксе көзің нұр ұшқын,
Мен де төгем жыр ұшқын.
Күлімдесең күн болып
Қайыспайтын құрышпын (Асылбеков, 1970: 9).

Жалпы, балалар әдебиетінде өзінің баласына ғана арнап бір жинақ жазған ақындар некен-саяқ. Ақынның балаға деген қарым-қатынасын мына өлеңінен айқын аңғаруға болады. Ол баланы бауырына басу арқылы бақыт сыйлаймын демейді, қайта балаға жылылық көрсету арқылы бақыт табамын деп санайды:

Бала – өмір, бала – бақыт, бала – гүл,
Бала – көңіл, бала – шабыт, бала – жыр.
Баулып бағып, бауырыңа бас тағы,
Бойындағы бар бақытын ала біл (Асылбеков, 1971: 86).

Бұл өлеңді ақынның шығармашылығының кредосы деуге негіз бар. Өйткені, оның қайсыбір шығармасын алсаңыз да, балаға деген көзқарасы, ішкі сыры аталмыш өлеңде айтылған принциптерге келіп тоғысады.

4 Нәтижелер

Әдебиеттанушы-ғалым А.Әлтай балаларға арналған поэзиялық шығармаларда табылуға тиіс өлшемдер туралы айта келіп былай дейді: «Балаларды қызықтыратын поэзия – тілі түсінуге жеңіл, сезімге әсерлі, естуге де, айтуға да ыңғайлы; интонация-

сы әуезді де ырғақты; көркем бейнелер мен суреттердің бояуы қанық; көлемі ықшам; тақырыбы таныс та тосын; кейіпкерлері ішкі болмысы, сыртқы бітімі жағынан өзіне ұқсас үлгіде жазылған көркем шығармалар» (Әлтай, 2009: 20). Осы тұрғыдан алғанда, А.Асылбектің поэзиялық мұрасының дені аталмыш талап-шарттарға сай деуге негіз бар. Ақын балалардың психологиясын танып, кейбір жағымсыз мінездерді мақтамен бауыздағандай етіп жырлайды. Сондай өлеңдерінің бірі ретінде біз оның «Сегіз қырлы, бір сырлы» деп аталатын шығармасын айта аламыз. Ақын бір іске тұрақтамай, әр нәрсенің басын бір шалатын баланың бейнесі арқылы жас оқырманды табандылыққа, еңбекқорлыққа баулиды:

«Мен, мен едім, мен едім»,
Менменсіген ер едім.
Сегіз қырлы, бір сырлы
Жігіт болсам деп едім (Асылбеков, 1974: 6).

Лирикалық қаһарман осылай бекініп, 10-ға жуық спорт түрімен айналысады. Боксқа да, күреске де, допқа да, шаңғыға да, биіктен секіруге де, ауыр атлетикаға да – бәріне барады. Бірақ бірден жеңімпаз болып кетпейді. Соңында ақын:

Дей алмаймын жарыттым,
Әй, одан да жалықтым.
Сөйтіп жүріп көп күнді
Текке өткізіп алыппын.

Бәрі шебер достардың,
Өзім солай бос қалдым.
Тұрақсыздық сор екен,
Жалқаулықты қоштар кім? (Асылбеков, 1974: 7).

Ақын осылай түйіндейді. Еңбекқор бол, жалқау болма деп ашық ақыл айтпайды. Олай айтса, бала қайта сол істен суып кетуі де мүмкін. Балаға әсер етудің жолдары көп, әрине. Бірақ солардың ішіндегі ең қуатты қару – баланың өз бетімен әрекет етуіне итермелеу. Яғни, сыртқы стимулден емес, ішкі уәждемеден туған әрекеттің ғана ғұмыры ұзақ болады. Балаға «мынаны істе», «мынаны істеме» деген құрғақ ақыл айтқаннан гөрі, өзі сияқты бір баланың басынан кешкен оқиғалар мен сезімдерді көрсете алса, кішкентай оқырман өзі-ақ оң қорытынды шығарып алады.

Ақын, осылайша, балаларды жақсылыққа үйір болып, жамандықтан жиреніп жүруге баулиды. Онысын, жоғарыда айтқанымыздай, ашық айтпайды. Астарлап, емеурінмен, жанамалап айтады. Мұнысы ашық айтқаннан әлдеқайда әсерлі болатыны белгілі. Біз осы принципті көптеген өлеңдерінен байқаймыз. Бәрінде дерлік автор өз ойын шағын сюжетті өлең түрінде жеткізеді. Әдетте, балалар кез келген құндылықты оқиғалық баян (сторителлинг) арқылы жақсы қабылдайды. Ал оқиғада,

сюжетте, сторителлингте эмоция да, ой да болады. Оның жарқын мысалын «Жіктеу есімдігі» деген өлеңінен байқаймыз. Ақын қазақ тілінің грамматикалық категорияларын өлеңмен өрнектеп, ұйқаспен ұғындырады:

Мен,
Сен,
Ол,
Інім, таныс бол.
Жіктеліп жүреді,
Бар айыбы сол .
Мен дейді,
Сен дейді,
Бір-біріне сенбейді.
Ол дейді,
Олға көңіл бөлмейді.
Түштеп келгенде,
Тірліктері өнбейді.
Біз,
Сіз,
Олар,
Көпке таныс болар.
Қимылына қарасаң,
Көңілің толар.
Біз дейді,
Сіз дейді,
Бірлігін үзбейді.
Бір нәрсе іздесе,
Бірігіп іздейді (Асылбеков, 1969: 26).

Әдетте, абстрактілі ұғымдарды балалар бірден қабылдай алмайды. Ал енді қарапайым грамматикалық ұғымдардың өзіне жан бітіріп, сол арқылы бірлік пен ынтымаққа шақыру дегеніңіз ақынның шеберлігінің көрсеткіші бола алады. Осы стильмен ақын сөз таптарына да түсініктеме береді.

Абдрахман Асылбектің «Балалар үйіндегі баланың арманы» деген монологі оқырманды бейжай қалдырмайды. Балалар үйіне түскен баланың мұң-шерін, арман-мұратын дәл суреттей алған. Бәрін жетім баланың өз аузына салып суреттейді:

Әлде, бірден асқанмын,
Әлде, екі жастамын.
Шыға келдім шырылдап,
Құшағынан басқаның (Асылбек, 2015: 136).

Осылайша, «жұмбақ жайға тап болған» бала «мүлдем бөтен баспанаға», өзіндей жас балалардың ортасына түседі. Тірідей жетім қалған бала бір-ақ нәрсе іздейді, бір-ақ нәрсені армандайды – өз ата-анасын көргісі келеді.

Болса туған анашым,
Аймаласа баласын.
Болмас еді өмірде,
Одан артық жан асыл.

Болса туған әкешім,
Әке деген – шат есім.
Тәрбиелеп баласын,
Берер еді мәпесін (Асылбек, 2015: 140).

Оқырманның жүрегін қозғайтын өлең. Өнердің мақсаты – адамның жүрегіне қозғау салып, жанын ізгілендіру. Асқар Сүлейменовше айтқанда, «жүректің соғысы – физиология, ал жүректің не қуаныштан, не үрейден барып бас алатын лүпілі – эстетика, өнер, өмірге бергісіз қайран сөз» [Сүлейменов, 2017]. Абдрахман Асылбектің «Балалар үйіндегі баланың арманын» оқыған адам еріксіз өнердің құдіретіне бас иеді. Өзі де сол баланың қасында отырғандай күй кешіп, шын ниетімен тілекші болады. Қайғысына ортақтасып, бір қажетіне жарағысы келіп тұрады. Бұл – өнердің құдіреті.

Ақынның көпке белгілі, көркемдік қуаты күшті өлеңдері аз емес. Олардың біразы ән болып та ел ішіне кеңінен таралған. Мысалы, «Әдептілік әліппесі» деп аталатын өлеңі өзінің поэтикалық һәм моральдық-этикалық құндылығымен оқырманға ой салады. Ақын, әдеттегідей, жақсылықтың жаршысы, рухани көсем ролін атасына береді. Жол көрсетуші, жол нұсқаушы – ата бейнесі.

Атам менің әманда
Мейірімді бол деген.
Ақыл сөзі санамда –
Жасы үлкенге жол берем.

Атам менің әманда
Бол дейтұғын бауырмал.
Мынау байтақ ғаламда
Қаншама дос, бауыр бар (Асылбеков, 1985: 11).

Ақын тілге жеңіл, ойнақы тармақтармен бала бойына жалпы адамзаттық құндылықтарды сіңіреді. Кейін аталмыш өлеңге М.Әубәкіров ән шығарып, жалпы халыққа таралғаны мәлім. Дегенмен, ән түріндегі нұсқасы біршама қысқарғанын байқадық (Асылбек, 2015: 219). Әдебиеттанушы А.Ахметова қазақ мемлекеттілігінің тарихына тоқтала келіп, үлкенге құрмет, кішіге ізет, бейбітшілік пен бірлікті сақтау сынды жалпы адамзаттық құндылықтар ел болып ұйысып отырудың негізгі шарттары екенін айтады (Ахметова, 2022: 87). Демек, А.Асылбектің аталмыш өлеңі жақын туыс-жақындар арасындағы күнделікті қарапайым қарым-қатынас жүйесін реттеуші қызметін ғана емес, елдікті сақтаудың, тәуелсіздікті нығайтудың түп өзегінде жатқан құндылықтар болып саналады.

Абдрахман Асылбек – тақырыптық әліппе өлеңдердің де шебері. «Алфавитті танып ал» деген сериямен шыққан өлеңдер топтамасы осының дәлелі. Ақын «Қанатты қатарлар» топтамасында әр әріпке бір-бір құсты мысалға келтіре отырып сипаттаса, «Аңдар алфавитінде» аңдарды, «Жасыл жапырақтарда» өсімдік атауларын суреттейді. «А» әрпінен басталатын қос қатарларды мысалға келтірейік:

Аққу құстың төресі,
Ақ ұлдай денесі (Асылбеков, 1969: 32).
(«Қанатты қатарлар»)

Аң патшасы арыстан,
Аюмен де алысқан (Асылбеков, 1969: 34).
(«Аңдар алфавиті»)

Алматының аймағы
Алмасымен жайнады (Асылбеков, 1969: 36).
(«Жасыл жапырақтар»)

Бір қарағанда, тым қарапайым қатарлар болып көрінгенмен, бала танымына лайықты, бала талғамына сай туындылар деуге негіз бар. Бала бір топтаманы оқып шыққанда әріптер әлемімен ғана танысып шықпайды, сонымен қатар, белгілі бір тақырып бойынша да жалпылама ақпарат алып шығады.

А.Асылбектің баланың танымын кеңейтіп, өмірлік қағидаларды үйретуге арналған кезекті туындысы «Байқа, балақай» деп аталады. Аталмыш еңбегі басқа жинақтарына ұқсамайды. Ақын бұл кітабында балаларға жол жүру ережелерін үйретуді мақсат еткен. Балалар кітаптан бағдаршамды, транспорт түрлерін, жолдағы таңба-белгілерді танып біледі. Жинақ балаларға ғана емес, тәрбиешілерге, ата-аналар мен мұғалімдерге де таптырмас құрал бола алады. Жол жүру ережелері туралы ойындар, қысқа әңгімелер, ертегілер, жұмбақтар – бәрі де бір мақсатқа жұмылдырылған.

Абдрахман Асылбектің шығармашылық мұрасының елеулі бөлігін оның балаларға арналған ертегілері құрайды. Ақын қысқа сюжетті ертегілердің оқиғалық желісін өлеңмен өрбітіп, шығарма соңын тағылыммен түюге машықтанған. Ол кейде 1 шумақ, кейде 2 тармақ болып шығады. Бірақ сюжеттің нүктесі сол жерде қойылады. Мысалы, «Ақымақ қасқыр» деген өлеңмен жазылған ертегісін алайық. Қысқаша фабуласы мынадай: қасқыр көжеккі ұстап алып жей бергенде, көжек өзін жемеуін өтініп, ана қырда қоян бар дейді. Қоянға барса, ол қозыға, қозы – қошқарға, қошқар – құлынға, құлын айғырға сілтейді. Қомағай қасқыр айғырға келіп жеймін дегенде, айғыр тұяғыма қолтаңбанды қалдыршы деп сұрайды.

Қасқыр мұны мақұлдап,
Артқы аяққа жақындап
Барған шақта,
Шекеге
Бір-ақ теуіп қатырды ат (Асылбек, 1988: 12).

Шығарманың ең нәрлі тұсы да осы шумақта жатыр. Динамикалық сипатта дамып келген сюжеттік желі соңғы шумаққа барғанда бір-ақ тоқтайды. Оған дейін оқырман енді не болады екен деген ойдың жетегінде отырады. Ақын, осылайша, барға қанағат етуді, адалдықты, тапқырлықты ұлықтап, тойымсыздықты, жалқаулықты, ашкөздікті сынға алады. Осы секілді аллегориялық ертегілердің неше түрлі үлгілерін Абдрахман Асылбек шығармашылығынан көптеп кездестіруге болады. Мысалы, «Сикырлы сыбызғы» жинағына енген ертегілердің ішінде «Тәкаппар тышқан», «Қу Қоян», «Көжек пен тиінтай», «Қотыр торғай», «Аңқау апай, қу Қасқыр және Шал» т.б. ертегілерінің көркемдік, тағылымдық салмағы күшті дер едік. Бәрі де жануарлар туралы болғанымен, адам бойындағы әртүрлі жағымсыз мінездерді мінеуге, түзеуге бағытталған туындылар болып саналады.

Ақынның «Ағаштардың айтысы» деген ертегісінің жөні бөлек. Бір күні ормандағы ағаш біткен айтыс-тартысқа түсіп, бәрі өзінің мықтылығын айтып, өз алдына жеке-дара бөлініп кетуге бекінеді. Терек – кең далаға, қарағай – шың басына, қайың – қыр басына, жөке – алқапқа, шырша жалпақ жонға кетем дейді. Оған емен, тобылғы, шілік т.б. қосыла кетеді. Сонда көпті көрген тораңғы келіп, бәріне басу айтып, бірлікке шақырады.

Тоқсан түрің бірігіп,
Бір ұяға кірігіп,
Орман болып тұрсындар,
Танытып шын ірілік (Асылбек, 1988: 50).

Ормандағы ағаштарға басқа емес, жапанда жалғыз өсетін тораңғының келіп ақыл айтқаны нанымды шыққан. Ол дауылдарда бір өзі қасірет көргенін айтып шағымданғанда ағаш біткен райынан қайтып, есін жияды.

А.Асылбектің «Кіп-кішкентай тышқанның таңғажайып ерліктері туралы ертегі» деген ертегісін де шебер жазылған шығармалар қатарына қоса аламыз.

Кіп-кішкентай Тышқан,
Іші әбден пысқан.
Жолға шықты,
Ерлік

Жасамақ бір тұстан (Асылбеков, 1980: 8), – деп басталатын өлең-ертегі градациялық сипатта үздіксіз дамып, оқиға желісі күшейген үстіне күшейе береді. Бұл да әрнеге бір назар аударғыш балалардың зейінін ұстап тұру үшін жасалған қадам деп топшыладық. Тышқан әуелі көлге түседі, тауға барып, алысып жатқан аюларды ажыратады. Сөйтіп, үлкен ерлік істерді істегенін айтып әжесіне келіп айтқанда, әжесі оның бәрін басқаша түсіндіреді. Көл дегені – қақтағы су, тау дегені – шөптің түбірі, аю дегені шіркей мен шыбын болып шығады. Өлең:

Кіп-кішкентай мықты
Қателігін ұқты.

Мақтаншақтық деген

Теріс екен тіпті (Асылбеков, 1980: 12), – деп аяқталады.

Әдетте, бала, жоғарыда айтқанымыздай, кез келген ұғым-түсінікті жанды кейіпте, оқиғалық баянмен, жеңіл әрі ойнақы түрде қабылдағанды артық көреді. Осы тұрғыдан алғанда, Абдрахман Асылбектің ертегілері балалар әдебиетінің талап-шарттарына толық сай деуге болады. Абдрахман Асылбектің қай ертегісін алсақ та, сюжеті қысқа, тілі қарапайым, 7-8 буынды және ойнақы тіркестерге құрылғанын байқаймыз. Әрбір ертегісі өнегелі, тағылымды оймен аяқталады. Кейде оны автор ашық айтса, кейде оқырманның еншісіне қалдырады. Ақынның «Ерден атайдың ертегілері» деп аталатын жинағының беташарындай болып тұрған мына өлеңі оның ертегілерінің табиғатын толық ашып тұрғандай:

Түрлі-түрлі ертегі,

Тұла бойды ерітеді.

Ертеде өткен ерлердің,

Ерлік ісін шертеді (Асылбеков, 1980: 5).

Ақынның ертегілері «ертеде өткен ерлердің» де, жан-жануарлар мен өсімдіктердің де әлемінен хабардар етіп, тағылым сыйлайды. Аталмыш өлеңі кезінде ән болып, әйгілі әнші Роза Бағланованың орындауында күллі қазақтың құлағына жеткен болатын.

Абдрахман Асылбек сатира жанрында да жемісті еңбек етті. Біз автордың 2011 жылы жарық көрген «Ұр, тоқпақ» деп аталатын жинағын қолымызға алдық. Бұл жинақтың бір ерекшелігі, ақынның шығармашылық ғұмырында жазған сатиралық шығармаларының дені топтастырылған. Бұған дейін ақынның «Туысыңды таптың ба?» (1976), «Сауысқанның сәлемі» (1986) деп аталатын сатиралық жинақтары жарық көрген болатын. Ал «Ұр, тоқпақта» бұған дейінгі сатиралық шығармалары ғана емес, кейінгі жылдарда жазылған туындылары да қамтылған. А.Асылбек сатираның бірнеше жанрында қалам тербеген. Аталмыш жинағына пародиялары, әзіл-сықақтары, көріністері мен мысалдары енген. Дегенмен, жинаққа енген шығармалардың бәрін біз балалар әдебиетінің туындылары дей алмаймыз. Өйткені, жинақта жекелеген тұлғаларға, замандастарына арналған пародиядан бастап, қоғамдық-саяси оқиғаларға деген ақынның өткір сын-көзқарасы көрініс тапқан туындылары да жиі кездеседі. Дегенмен, жинақта балаларға лайық туындылары аз емес. Әсіресе, ақынның мысал жанрындағы сатиралық туындылары кемшілік атаулыны келеке етіп, сын тезіне алуымен де құнды дер едік. Жас оқырманды, жасөспірім оқушыларды жақсылыққа баулуда мысал жанрының атқарар қызметі орасан зор. Балалар әдетте хайуанаттар туралы оқиғалық мысалдарды жақсы қабылдайды. Мысалы, «Қарғаның кеңесі» деп аталатын мысалын алайық. Қырғиға қарға аға боп ақыл айтып, торғай құмай, қасқырдың соңынан түс деп кеңес береді. Сонда қырғи профессор қыраннан дәріс тыңдағанын, күшің жетпейтін нәрсеге ұмтылма деп айтқанын жеткізеді. Ақын мысалдың түйінін:

Танып алмай маңайды,
Кейбіреулер тәкаппарсып қарайды,
Басқаларды білімсіз деп санайды, – деп аяқтайды (Асылбек, 2011: 20).

Ал «Меңгеруші қоян» деген мысалында тамыр-таныстың қолдауымен бастық болған қоян қол астындағыларға сөзін өткізе алмай қор болады. Ит, түлкі, аюлар өз бетімен кетіп қалады. Шарасыз қоянның мысалын келтіре отырып ақын:

Ұқ мысалдың мәнісін,
Болса да мың танысың,
Қолдан келмес билікке
Қоян болып килікпе (Асылбек, 2011: 73), – деп түйіндейді.

«Тәкаппар теректегі» дос-жаранын көзге де ілмей, тәкаппарлыққа салынған теректі ақыр-аяғында дауыл жұлып әкетеді:

Менменсіген Терекке

Сондай жаза керек те (Асылбек, 2011: 89), – деп аяқталады өлең.

Бала мысал өлеңдерді оқып отырып ақ-адал кейіпкерлерге болысып, озбыр, тойымсыз, тәкаппар, мақтаншақ кейіпкерлерге жирене қарайды. Өзі де жақсылыққа қарай бет бұрып, жамандықтан теріс бұрылады. Асылы, балалар әдебиетінің ең негізгі міндеті осы болса керек.

5 Қорытынды

Балаларға арналған өлеңнің өлшемі ересектер әдебиетінің өлшемінен әлдеқайда күрделі болып саналады. Өйткені, балалар поэзиясында тек поэтикалық талап-шарттар ғана емес, педагогикалық һәм психологиялық заңдылықтар да ескерілуге тиіс. Әрі көркемдік, әрі педагогикалық талаптары толық сақталған шығармаларды дүниеге әкелген көрнекті қаламгерлердің арасында А.Асылбектің орны алабөтен. Жарты ғасырға жуық балалар әдебиеті саласында еңбек етіп, қазақтың мәдени ғұмырнамасында классикалық туындыларымен із қалдырған ақынның шығармалары тақырыптық тұрғыдан да, жанрлық тұрғыдан да өте бай. Өсіресе, оның тәуелсіздік тұсындағы шығармашылық әлемі жаңа реңк алды. Ұлттық құндылықтарды жаңғыртып, қазақтың төл мәдени-рухани қазынасын жас оқырмандарға танытуда А.Асылбектің қызметі орасан. Қазақтың тарихын, дәстүр-салты мен ата дінін танытатын туындылары осының айғағы болса керек. Дегенмен, ақынның шығармашылық мұрасы ғылыми тұрғыдан сараланып, жан-жақты зерделеніп, қаламгерлік қол-таңбасы әдебиеттану ғылымының аясында айқындалмағаны белгілі болды. Осы орайда, қазіргі балалар поэзиясының беталысын көрнекті балалар қаламгерлерінің шығармашылық мұрасын зерделей отырып бағамдаудың маңыздылығы артып отыр.

А.Асылбектің шығармалары көркемдік-эстетикалық тұрғыдан ғана емес, тәрбиелік-педагогикалық тұрғыдан да аса құнды. Оның абстрактілі ұғымдарды кейіптеп, жан бітіріп суреттеуі, өсімдіктер мен жануарлар әлемін аксиологиялық тұрғыдан танытуы, әр өлеңге мән үстеп, жалпы адамзаттық құндылықтарды насихаттауы және

соның бәрін баланың танымы мен талғамына, жасы мен психологиясына сай етіп жеткізуі ақынның шеберлігін көрсетеді.

Әдебиеттер:

1. Асылбеков А. Балам туралы баллада. Шағын дастандар. «Жазушы» баспасы, Алматы. – 1970 жыл. – 77 б.
2. Асылбеков А. Әлемге үні тараған. Шағын дастандар мен балладалар. «Жазушы» баспасы, Алматы. – 1971 жыл. – 104 б.
3. Асылбеков А. Түрлі-түрлі бала бар. Өлеңдер. «Жазушы» баспасы, Алматы. – 1974. – 103 б.
4. Асылбеков А. Ғажап бала. Ертегілер, аңыздар. «Жазушы» баспасы, Алматы. – 1969. – 80 б.
5. Асылбек А. Балғын балалық: өлеңдер, жұмбақтар, ойындар, ертегілер, мектеп сахнасына арналған шығармалар, ән мәтіндері. Алматы, «Балалар әдебиеті»: 2015. – 240 б.
6. Асылбеков А. Ақ тілек. Өлеңдер, жұмбақтар, ертегілер. «Жалын» баспасы, Алматы. – 1985 жыл. – 252 б.
7. Асылбеков А. Сиқырлы сыбызғы. Ертегілер. «Жалын» баспасы, Алматы. – 1988. – 216 б.
8. Асылбеков А. Ерден ағайдың ертегілері. «Мектеп» баспасы, Алматы. – 1980. – 152 б.
9. Асылбек А. Ұр, Токпақ! Мысалдар, сатиралық өлеңдер, қилы көріністер, пародиялар. Астана: Нұра-Астана, 2011. – 288 б.
10. Akhmetova A. (2022) "Tursinhan Zakenoğlu'nun Mangitas (Bengütaş) Romanındaki "Mangilik El" (Ebedî Ülke) Kavramının Sanatsal Sunumu." *bilig*, no. 100, pp. 77-97. <https://doi.org/10.12995/bilig.10004>
11. Әлтай А.Д. Қазақ балалар поэзиясы: генеология, типология, поэтикалық даму. 10.01.02 – қазақ әдебиеті: филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Астана, 2009.
12. Сүлейменов А. Жастар сыналсын, бірақ сойыл жемесін. Жарық көрмеген жазбалардан. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/2814>
13. Хуатбекұлы Е. Балаларға арналған шығармаларда шындықты бейнелеу (Б.Әділ шығармаларының негізінде). *«Керуен» ғылыми журналы*, 2022. – 76(3), 137–148. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-12>

References

1. Asylbekov A. (1970) A ballad about my son. «Zhazushy» publishing house, Almaty. – p. 77. (in Kaz).
2. Asylbekov A. (1971) His voice spread to the world. Poems and ballads. «Zhazushi» publishing house, Almaty. – p. 104. (in Kaz).
3. Asylbekov A. (1974) There are different kinds of children. Poems. «Zhazushy» publishing house, Almaty. – p. 103. (in Kaz).
4. Asylbekov A. (1969) Amazing boy. Fairy tales, legends. «Zhazushy» publishing house, Almaty. – p. 80. (in Kaz).
5. Asylbek A. (2015) Fresh childhood: poems, riddles, games, fairy tales, works for the school scene, lyrics. Almaty, «Balalar adebiyeti». – p. 240. (in Kaz).
6. Asylbekov A. (1985) Aq tilek. Poems, riddles, fairy tales. «Zhalyn» publishing house, Almaty – p. 252. (in Kaz).
7. Asylbekov A. (1988) Magic flute. Tales. «Zhalyn» publishing house, Almaty. – p. 216. (in Kaz).
8. Asylbekov A. (1980) Tales of grandfather Erden. «Mektep» publishing house, Almaty.. – p. 152. (in Kaz).
9. Asylbek A. (2011) Steal, Tokpak! Examples, satirical poems, various scenes, parodies. Astana: Nura-Astana. – p. 288. (in Kaz).
10. Altay A.D. (2009) Kazakh children's poetry: geneology, typology, poetic development. 10.01.02 – Kazakh literature: dissertation prepared for receiving the scientific degree of doctor of philological sciences. – Astana. (in Kaz).
11. Akhmetova A. (2022) Artistic Representation of The Concept "Eternal Nation" in the Novel "Mangitas" by Tursunkhan Zakenuly. *Bilig*, no. 100, pp. 77-97. <https://doi.org/10.12995/bilig.10004> (in Turkish)
12. Suleymenov A. Let the youth be tested, but not beaten. From unpublished records. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/2814> (in Kaz).
13. Khuatbekuly Y. (2022). Representation of reality in works for children (Based on the works of B. Adil): *The Scientific Journal "Keruen"*, – 76(3), 137–148. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-12> (in Kaz).